

Marcin ROMEYKO–HURKO

Muzeum Narodowe w Warszawie

SZKOŁA DEKORACYJNO–ARTYSTYCZNA CHALUS I DUNIN – ZAPOMNIANY ROZDZIAŁ ŻYCIA ARTYSTYCZNEGO WARSZAWY

Szkoła Dekoracyjno–Artystyczna Chalus i Dunin, istniejąca w Warszawie na początku dwudziestego wieku, zwróciła uwagę autora w trakcie badań związanych z edytorskim opracowaniem ilustrowanego rękopisu jednej z jej absolwentek.¹ Kolejnym impulsem skłaniającym do podjęcia tego tematu stały się prace nad katalogiem i wystawą *Mistrzowie pastel. Od Marteau do Witkacego. Kolekcja Muzeum Narodowego w Warszawie*,² na której po raz pierwszy od stu lat zaprezentowano pastel jednej z założycielek szkoły.³ Przegląd literatury wykazał, że zarówno placówka, jak i postacie jej przełożonych – Cecylii Chalus i Antoniny Dunin–Sulgostowskiej – nie licząc drobnych wzmianek⁴ czy lakonicznych haseł w słownikach biograficznych⁵ – nie doczekały się dotąd opracowania i pozostają praktycznie nieobecne w polskiej historii sztuki. Znamienne, że zarówno w pierwszych latach działalności szkoły, jak i w następnych dekadach dwudziestego wieku, miano szkoły odczytywano niekiedy jako dwuczłonowe nazwisko jednej osoby („pani Dunin–Chalus” lub „Chalus–Dunin” czy „Chalus–Duninowej”), a nawet traktowano oba zawarte w jej szyldzie nazwiska *a priori* jako męskie.⁶

Tymczasem faktyczne miejsce szkoły w artystycznym, społecznym i edukacyjnym pejzażu Warszawy początków ubiegłego stulecia nie było bynajmniej marginalne. Cieszyła się opinią elitarną i „wybredną w doborze uczennic”.⁷ Wedle dotychczasowych ustaleń szkoła funkcjonowała od 1903 do około 1914 roku.⁸ Dokładniejsze kwerendy wskazują jednak, że działała jeszcze długo po I wojnie światowej, co najmniej do roku 1926 – a więc przez około ćwierć wieku.⁹ Wysoki poziom zajęć i renoma szkoły, pedagogiczny dorobek warszawskiego tandemu, uzasadniają potrzebę bliższej analizy działalności placówki i dorobku jej twórczyń, ze szczególnym uwzględnieniem uczestnictwa w ówczesnych wystawach sztuki kobiet.

Cecylia (a właściwie Cécile) Chalus była Francuzką, urodziła się w Valenciennes, prawdopodobnie około 1865 roku jako córka François–Xaviera Chalus, byłego mera miasta Vic–le–Comte w Owerni.¹⁰ W Paryżu kształciła się pod kierunkiem Eugène’a Grasseta,¹¹ Julesa Josepha Lefebvre’a, Benjamina Constanta i Tony’ego Robert–Fleury’ego.¹² Debiutowała na Salon des Champs Elysées w Paryżu w roku 1889 obrazem olejnym pt. *Orphelins!*, reprodukowanym na okładce pisma *La France Illustrée*.¹³ W kolejnych latach wystawiała pastele i obrazy olejne głównie na Salons des Champs Elysées, a także na Exposition des Beaux–Arts w ratuszu Valenciennes m.in. *Enfant aux pieds nus* (1890).¹⁴ Dwukrotnie nagrodzona medalem na Exposition d’Amiens,¹⁵ a od 1892 była członkiem Société des Artistes Français.¹⁶ Od 1889 datuje się jej działalność ilustratorska, począwszy od okładek wydawnictw nutowych.¹⁷ Francuskie bibliografie notują dziesięć tytułów książek z jej szatą graficzną, m.in. *Le Petit don Quichotte* Henriette Daux (Paris: Librairies–imprimeries Réunies, 1896), *Par le courage* Edgara Monteil’a (Paris: Société Française d’Éditions d’Art, L.–G. May, G. Mantoux, 1899).¹⁸ Po przyjeździe do Polski w pierwszych latach dwudziestego wieku Chalus nie utraciła kontaktów z Francją. W prasie pisano: „każdego roku wraca na paromiesięczny pobyt do Paryża dla zapoznania się z nowymi pomysłami w uprawianej przez siebie sztuce”.¹⁹ Od 1909 artystka była członkiem Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie.²⁰ W polskich zbiorach publicznych znana jest jak dotąd tylko jedna praca Francuzki – niedatowany pastel *Portret kobiety w stroju japońskim* w zbiorach KUL, pochodzący z kolekcji Tadeusza Litawińskiego.²¹

Cécile Chalus,
*Portret kobiety w stroju
japońskim*, pastel
na płótnie, zbiory
muzealne KUL, nr inw.
MU KUL I-3, dar Olgi i
Tadeusza Litawińskich
z 1986 r. Fot. Ireneusz A.
Marciszuk.

W pracowni pań Dunin-Chalus, ilustracja prasowa, *Świat* nr 44, 30 października 1909, 13.

Szkoła Dekoracyjno-Artystyczna C. Chalus i A. Dunin, ok. 1911-1914, fotografia, autor nieznany, zbiory prywatne. W górnym rzędzie od lewej: Raźniewska, Wanda Zażulińska, Krystyna(?) Ponikowska, Jezierska, Antonina Dunin-Sulgostowska, NN. U dołu od lewej: Wasilewska, Wanda Romeyko-Hurko, Katarzyna Zorza Matlakowska, Mergentaler, Zaleska, Cecylia Chalus.

Antonina Dunin-Sulgostowska, *Ofiara*, ok. 1920, reprodukcja na kartce pocztowej, Towarzystwo Naukowe Płockie.

Antonina Dunin–Sulgostowska urodziła się w Andrzejówce koło Kamieńca Podolskiego w 1870.²² Uczyła się w Warszawie i w Paryżu – najprawdopodobniej w Académie Julian, gdzie wystawiała swe prace około 1896.²³ W 1901 została wybrana do Zarządu Koła Literacko–Artystycznego w Paryżu,²⁴ uzyskała pierwszą nagrodę w konkursie Koła, którego jurorem był m.in. Alfons Mucha.²⁵ Od 1899 uczestniczyła w członkowskich wystawach zbiorowych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie (była członkinią od 1903),²⁶ prezentując początkowo rzeźby w brązie, następnie obrazy i prace graficzne. W 1905 wykonana według rysunku Sulgostowskiej akwaforta Zofii Stankiewiczówny *Strumień* brała udział w konkursie TZSP im. Józefa Kuryerowa.²⁷ W 1906 obraz jej pędzla pt. *Siewca*, symbolicznie nawiązujący do twórczości Elizy Orzeszkowej, został подарowany pisarce z okazji uroczystego jubileuszu jej 40–lecia pracy literackiej.²⁸ W 1914 artystka brała udział w drugim konkursie im. Henryka Grohmana i towarzyszącej mu wystawie Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Graficznych w Warszawie oraz w Salonie Artystycznym „Sztuka”.²⁹ Sulgostowska zajmowała się również ilustracją: tworzyła szatę graficzną ksiązek dla dzieci m.in. Marii Weryho, tomów rozmyślań Henryka Nusbauma oraz podręczników.³⁰ Była aktywną działaczką społeczną: uczestniczyła w wystawach dobroczynnych (na przykład w Salonie Krywulta, 1905),³¹ członkiem zarządu Stowarzyszenia na Rzecz Równouprawnienia Kobiet,³² członkiem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (pracowała w Komitecie wystawy *Krajobraz Polski* zorganizowanej w 1912).³³ Podczas wojny polsko–bolszewickiej tworzyła w Ochotniczej Legii Kobiet patriotyczne plakaty, sztandary i organizowała kwesty na rzecz OLK.³⁴ W latach dwudziestych podarowała Towarzystwu Naukowemu w Płocku tryptyk *Ołłara*, w 1929 wypożyczony na prośbę prezydentowej Michaliny Mościckiej do Pawilonu Pracy Kobiet na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu i od tego czasu zaginiony.³⁵ Sulgostowska była autorką projektu sztandaru Związku Legionistek Polskich, poświęconego w lutym 1931.³⁶

Na początku lat trzydziestych, zapewne z osiągnięciem wieku emerytalnego, obie artystki – Chalusi i Dunin – wyprowadziły się do podwarszawskiej Radości, gdzie po długich i ciężkich chorobach zmarły w pierwszych latach wojny.³⁷

Poznały się i zaprzyjaźniły najprawdopodobniej w Paryżu około czterdzieści lat wcześniej, na przełomie stuleci, następnie przybyły do Warszawy, gdzie w 1903 otworzyły szkołę dekoracyjną dla kobiet. Szkoła krótko mieściła się przy ul. Foksał, od 1906 przy ul. Żurawiej 10, w latach 1918–1920 przy Ordynackiej 8.³⁸ Początkowo działała pod szyldem samej Chalusi. W obliczu licznej i zróżnicowanej oferty edukacyjnej skierowanej do kobiet,³⁹ cudzoziemskość właścicielki, jej paryskie wykształcenie podkreślane w prasie nazwiskami jej profesorów, mogły stanowić silny atut i wyróżnik. „Wprawdzie nie od wczoraj posiadamy szkoły »artystyczne«, przeważnie dla kobiet. Większość ich jednak miała na widoku przepędzenie czasu przez panny »na wydaniu« w okresie między ukończeniem aż 6–klasowej pensji a ostatecznym celem istnienia – wyjściem za mąż” – oceniał kąśliwie publicysta warszawskiej *Prawy* – „Do nielicznych, poważnych prób w kierunku podniesienia stanu przemysłu artystycznego należy istniejąca od niedawna szkoła p. Chalusi.”⁴⁰

Program szkoły był wszechstronny i obejmował trzy lata nauki. Zgodnie z akademicką tradycją, podstawę stanowił kurs tzw. sztuki czystej: rysunku i malarstwa, z wykorzystaniem żywych modeli. Ta część zajęć stanowiła domenę Sulgostowskiej. Chalusi odpowiadała za kurs sztuki zdobniczej, który obejmował znajomość tkaniny dekoracyjnej, ceramiki i szkła, meblarstwa, brązownictwa, sztuki książki.⁴¹ Właścicielki szkoły przykładały dużą wagę do zrozumienia specyfiki danego materiału i kierowania się jego logiką przy projektowaniu przedmiotów i ornamentów: „Panna Chalusi jest nieprzyjaciółką szablonu, naśladownictwa i dyletantyzmu, z mózgow swoich uczniów usiłuje wykrzesać iskrę twórczą, żąda oryginalnych pomysłów i poważnej pracy” – charakteryzowała klimat szkoły Zofia Sokołowska.⁴² Zofia Skorobohata–Stankiewicz twierdziła, że Chalusi powinna kłaść jeszcze większy nacisk na rozwój inwencji i artystycznej indywidualności uczennic.⁴³

Tym, co bez wątplenia wyróżniało metodykę Szkoły Dekoracyjno–Artystycznej na tle podobnych warszawskich placówek, był szeroki zakres przedmiotów teoretycznych: teorii kompozycji, harmonii barw, perspektywy. Regularny kurs historii sztuki od 1906 prowadził Eligiusz Niewiadomski, będący wówczas prekursorem ilustrowania zajęć przezroczami.⁴⁴ Nowością na gruncie warszawskiej pedagogiki okazał się także system konkursów z nagrodami pieniężnymi dla uczniów, autorów najlepszych prac rocznych.⁴⁵

Z czasem – zapewne pod wpływem koedukacyjności założonej rok później Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, w tym przypadku niejako *à rebours* – dopuszczono do uczestnictwa w kursach także mężczyzn. Brak niestety informacji, kiedy ta zmiana nastąpiła; nie znamy również nazwisk uczęszczających do szkoły adeptów sztuki, ani ich liczby. O ich obecności świadczą jednak prasowe artykuły Zofii Sokołowskiej (1910) i Lucyny Kotarbińskiej (1915), w których mowa o „pracach uczniów i uczennic” oraz „szkole dla kobiet i mężczyzn”.⁴⁶

Odrębną grupę, ku której zwracała się Szkoła Chalus–Dunin, stanowiły dzieci i młodzież z ubogich warszawskich rodzin. W szkolnej pracowni Sulgostowska prowadziła dla nich coniedzielne bezpłatne zajęcia rysunku. Dziecięce prace były prezentowane na dorocznych wystawach obok prac dorosłych kursantów.⁴⁷

Szkoła Dunin–Chalus, nie licząc pokazów we własnych siedzibach, prezentowała dorobek swych uczennic co najmniej na dziewięciu wystawach, a jej właścicielki – odliczając członkowskie pokazy pojedynczych dzieł na dorocznych Salonach – były uczestniczkami co najmniej trzech większych ekspozycji zbiorowych.

Pierwsza prezentacja prac uczennic odbyła się wiosną 1904 w gmachu warszawskiej Zachęty. „Wystawa ta jest niezmiernie znamienym zjawiskiem epoki i faktem bardzo doniosłym dla życia naszego artystycznego. (...) Oczywiście panna Chalus jako Francuzka, uczennica słynnego Grasseta, tak na wskroś francuskiego duchem mistrza, w szkole swej nie może wytwarzać stylu polskiego, jeżeli w ogóle kiedykolwiek całkiem odrębnie wytworzyć się on może” – zastrzegał w *Kurierze Warszawskim* Tadeusz Jaroszyński.⁴⁸ Ów narodowy kontekst pobrzmiewał w także w recenzji *Przeglądu Tygodniowego*, którego autor podkreślał utylitarne – społeczne i gospodarcze – korzyści związane z rozwojem rodzimego zdobnictwa: „Wszelkie usiłowania wytworzenia samodzielnych pracowników na polu kompozycji do przemysłu artystycznego, powinny się spotkać z prawdziwym uznaniem ogółu, gdyż dają one możliwość zastąpienia siłami krajowymi całego szeregu zagranicznych pracowników”.⁴⁹ Druga szkolna wystawa, otwarta w siedzibie TZSP w 1905, doczekała się omówienia na łamach tygodnika *Bluszcz*. Zofia Sokołowska wymieniła najciekawsze jej zdaniem prace, dzięki czemu poznajemy nie tylko nazwiska pierwszych uczennic szkoły, ale także dowiadujemy się o pierwszych sukcesach placówki w kontaktach z przemysłem: „Spośród okazów wystawionych wyróżniły się prace: pań: Dziewulskiej (żardnierka, witraże, aplikacje), Zielińskiej (dzbany, firanki, patrony na ścianę), Bruinier (witraże, aplikacje, dzbany), – dalej prace pań Krassowskiej, Franckiej, Glotzówny, Kowalewskiej, Nussbaumówny, Znatowiczówny, Mieczyskiej, Tylinger, a między tymi kafle na posadzkę, praca oznaczona godłem – »Mysz«, odznaczona na konkursie firmy Dziewulski i Lange.”⁵⁰

W tym samym niespokojnym 1905 roku, Szkoła Chalus–Dunin prezentowała swoje wzory sztuki stosowanej w Lublinie, na „Amatorskiej wystawie sztuki stosowanej, prac z dziedziny malarstwa i robót kobiecych, fotografii i pocztówek ręcznie malowanych.”⁵¹

Dwa lata później, w lipcu 1907, w gmachu warszawskiej Zachęty odbyła się zbiorowa wystawa malarstwa kobiet, będąca częścią obchodów Pierwszego Zjazdu Kobiet Polskich na cześć Elizy Orzeszkowej. Zarówno zjazd, jak i towarzysząca mu ekspozycja, należały do najważniejszych przedsięwzięć polskiego ruchu kobiecego początku stulecia. Malarz i krytyk sztuki Wilhelm Mitarski, choć krytycznie ocenił sposób urządzenia wystawy, uznał ją za interesującą, ponieważ „daje dowody talentu i może znieść niejedną przesąd i uprzedzenie”⁵² – zwłaszcza, że jak zauważa – oprócz Olgi Boznańskiej „reszta nazwisk autorek obrazów z tej wystawy jest mniej lub więcej nieznaną”. W relacji opublikowanej w *Świecie*, najwięcej uwagi poświęcił jednej z nich – Antoninie Duninównie. Malarka zaprezentowała na wystawie aż piętnaście płócien („portrety, studia i próby kompozycji”), w tym obraz symbolizujący twórczość Orzeszkowej pt. *Siewca*. Mitarski doceniając dążenie artystki do poszukiwania własnego stylu i malarzkiego języka, dostrzegł jednak mankamenty jej warsztatu: nieświadomą powtarzalność i monotonię barw (upodobanie do barw ciepłych, cynobrowych i żółtych), będącą rezultatem preferowania pracowni kosztem malowania w plenerze. W opinii recenzenta Duninówna z większą swobodą malowała portrety kobiece niż męskie. Cechująca prace malarki ogromna łatwość pokonywania trudności technicznych, zdaniem krytyka niesie zarazem ryzyko „pobieżnego załatwienia się z obrazem”⁵³. Odżegnując się od przesądów, Mitarski podsumował wrażenia z wystawy jednak niewolnym od uprzedzeń, dwuznacznym komplementem: „W ogóle wystawa ta świadczy o tym, że energia, spryt i pomysłowość kobieca, znajduje w malarstwie ujście równie dobrze, jak właściwości męskiego intelektu i charakteru.”⁵⁴ Podzielone opinie o obrazach Sulgostowskiej zamieścił *Tygodnik Ilustrowany*. Według Henryka Piątkowskiego „portrety i studia Duninówny dają nam poznać doskonałego, wyrobionego malarza, za to próby kompozycji, jak »Siewca« i fantazyjna ilustracja węglowa, nie są na wysokości jej bezpośrednio z natury malowanych prac.”⁵⁵ W następnym numerze *Tygodnika* reprodukcja *Siewcy* została opatrzona już zgoła odmiennym, pochlebnym komentarzem: „Na wystawie kobiet–malarek w Tow. Z. Sz. P. obraz powyższy wyróżnił się korzystnie pięknym pomysłem i nastrojową treścią. Siewca ma piękną głowę, a ręka jego, rozsiewająca ziarno, dużo wymowy. Całość robi harmonijne wrażenie.”⁵⁶

Latem 1909 Szkoła Chalus i Dunin brała udział w Wystawie Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie, największej wystawie na ziemiach polskich przed I wojną światową. W Pawilonie Ogólno–Kulturalnym pomieszczono m.in. ekspozycję dorobku z zakresu szkolnictwa, w tym również „wzory sztuki stosowanej dla przemysłu” stworzone w Warszawie przy ul. Żurawiej.⁵⁷ Sama szkoła nie znalazła się w gronie nagrodzonych

wystawców, lecz jej prace zostały uhonorowane pośrednio, dyplomem dla warszawskiego zakładu inkrustacji i mozaiki Natalii Bober, wykorzystującego projekty uczennic Chalus i Dunin.⁵⁸

Niemal równocześnie, we wrześniu 1909, w Zachęcie odbył się kolejny pokaz dorobku szkoły. Franciszek Siedlecki doceniał w nim metodę dochodzenia do wyabstrahowania ornamentu: „Wystawione studia z natury wskazują drogę, jaką uczeń dochodzi do stylizowania motywu. Ten sam kwiat lub owad, narysowany i podkolorowany najdokładniej z natury, przez stopniowe uogólnienie, przez wkreślanie w konieczną harmonię kompozycyjną, staje się elementem dekoracyjnym, przypominającym tylko symbolicznie naturę, a żyjącym samoistnie nowym, stworzonym przez artystę życiem dekoracyjnym.”⁵⁹

„Do udatnych rzeczy wystawy należą barwne pomysły na witraże, umiejętnie stylizowane okładki książek oraz ciekawe inicjały do holenderskich książek dla dzieci” – notowała swoje wrażenia Zofia Skorobohata–Stankiewicz w *Bluszczu*.⁶⁰ W jej tekście znalazła się też informacja o projekcie dywanu smyrneńskiego, który doczekał się realizacji przez tkalnię w Hadze, a następnie został zakupiony do zbiorów tamtejszego artysty i kolekcjonera Hendrika Willema Mesdaga.⁶¹

Pół roku po wystawie szkolnej, w marcu 1910, w TZSP odbyła się wspólna wystawa „triumwiratu”⁶² zaprzyjaźnionych ze sobą artystek, Duninówny, Chalus i Bruinier, na której pierwsza z nich prezentowała m.in. pastel zachowany do dziś w zbiorach MNW.⁶³ Wystawa z 1910 jest jednym ze śladów zapomnianego warszawskiego epizodu w życiu holenderskiej malarki i ilustratorki Jeanne–Marie Bruinier zw. „Sanne” (1875–1951), o której jak dotąd polskie opracowania zdają się milczeć. Artystka była obecna w warszawskim życiu artystycznym przez dłuższy czas, choć fakt, że była wzmiankowana jedynie nazwiskiem lub inicjałami imion sprawiał, że nieraz pisano o niej jako o mężczyźnie.⁶⁴ Narodowość malarki zdaje się też wyjaśniać genezę wspomnianych wyżej holenderskich realizacji w działalności szkoły. Warto dodać, że Bruinier była związana m.in. z Rudolfem Steinerem (współpracowała przy dekoracji malarskiej Goetheum)⁶⁵ i należała do kręgu kolonii artystycznej w Worpsswede.⁶⁶ Wcześniej studiowała w Académie Colarossi w Paryżu, gdzie przyjaźniła się z Paulą Modersohn–Becker⁶⁷ i zapewne w tym okresie poznała również Chalus i Duninównę. W 1912 ukazała się drukiem książka wspólnie ilustrowana przez Dunin i Bruinier – *Przygoda Jasia Elizy Orzeszkowej* (jedyne utwór pisarki dla dzieci), wydana ze spuścizny pośmiertnej przez jej wieloletnią przyjaciółkę i popularyzatorkę Wandę Nusbaum.⁶⁸ Rodzinę Nusbaumów łączyły z Dunin więzi bliskiej przyjaźni, a młodsza siostra Wandy, Halina, była uczennicą szkoły Chalus–Dunin.⁶⁹

Niewątpliwie za kulminacyjny moment w dziejach omawianej szkoły można uznać jej udział w największym przedsięwzięciu kulturalnym i propagandowym polskiego ruchu kobiecego przed I wojną światową, jakim była Wystawa Pracy Kobiety Polskiej w Pradze w 1912.⁷⁰ Nowoczesne, interdyscyplinarne ujęcie tytułowego zagadnienia odróżniało ją od prezentowanych wcześniej nad Wełtawą wystaw bułgarskiej i serbskiej o tematyce kobiecej, mających charakter wyłącznie etnograficzny.⁷¹ Nad realizacją wystawy czuwał Komitet, na czele którego stanęła Zofia Stankiewiczówna, odpowiedzialna także za dział sztuki. W obrębie tej grupy kuratorką działu sztuki stosowanej została Antonina Dunin.⁷² Według opinii Kotarbińskiej, część przygotowana przez Duninównę pod względem poziomu artystycznego w niczym nie ustępowała wystawom z tej dziedziny we Wrocławiu, w Berlinie, Monachium czy Paryżu: „Otóż kiedy zobaczyłam już gotową, urządzoną niewielką salę w Pradze, zawieszoną makatami Rychter–Janowskiej, świetnymi dekoracyjnymi rysunkami Gramatyki–Ostrowskiej, intarsją Bobrówny, ślicznymi robotami p. Papieskiej, rysunkami i wzorami rysunków uczennic szkoły pp. Dunin i Chalus, majolikami Duninówny, pomyślałam sobie: można by śmiało te roboty pokazać na Champs–Elysées.”⁷³

Praska wystawa kobieca stanowiła jeden z ostatnich uchwytnych źródłowo akordów działalności szkoły. Z wątkich prasowych wzmianek i reklam wiadomo tylko, że od 1911 do 1914 szkoła prezentowała swe doroczne wystawy w Salonie Feliksa Richlinga, galerii sztuki otwartej jesienią 1911 przy ul. Marszałkowskiej 131 i prezentującej wystawy w rytmie comiesięcznym.⁷⁴ W 1913 prasa donosiła o sukcesie artystycznym i dużym zbycie prac prezentowanych na szkolnej ekspozycji: „znalazły nabywców, oprócz pomniejszych rzeczy, następujące utwory: »Róże białe«, »Róże czerwone«, »Kwiaty«, »Łabędzie«, »Zimowy pejzaż«, a pośród wycinanek: »Szum drzew«, »motylki«, »Bajka«, »Ballada«”.⁷⁵ W 1915 ostatnią odnotowaną wystawę szkoły otwarto w sąsiednim lokalu, w Kamienicy pod Husarzem przy ul. Marszałkowskiej 74.⁷⁶ Również w 1911 szkoła nawiązała stałą współpracę z redagowanym wówczas przez Lucynę Kotarbińską pismem *Nasz Dom. Tygodnik Mód i Powieści*, oferując czytelniczkom porady, pokazy wzorów i konsultacje w siedzibie redakcji.⁷⁷ Prawdopodobnie właśnie z tego okresu, początku drugiej dekady dwudziestego wieku, pochodzi jedyna zidentyfikowana jak dotąd uczniowska praca sygnowana pieczęcią szkoły z Żurawiej – projekt obrusu (?) autorstwa Wandy Zażulińskiej.⁷⁸

Z niniejszego, krótkiego przeglądu działalności Szkoły Dekoracyjno–Artystycznej wynika, że twórczynie i uczennice tej kameralnej instytucji były obecne w niemal wszystkich formach przedsięwzięć wystawienniczych epoki: począwszy od paryskich Salonów, przez ekspozycje w krajowych towarzystwach artystycznych, wystawy szkolne i charytatywne w galeriach prywatnych, pokazy twórczości amatorskiej, aż po programowe wystawy sztuki kobiet – zarówno samodzielne, jak i będące częścią propagandowo–edukacyjnych wystaw przemysłowych i państwowotwórczych.

Nader uboga baza źródłowa nie pozwala na wyczerpującą ocenę stosowanej w placówce metodyki nauczania i analizę zmian zachodzących w niej na przestrzeni lat. Z tym zastrzeżeniem, w świetle zachowanych na łamach prasy opinii współczesnych recenzentów i publicystów oraz wypowiedzi samych przełożonych, a także garści reprodukcji szkolnych prac, można jednak podjąć próbę usytuowania pedagogicznego dorobku Chalus i Dunin na tle rodzimego szkolnictwa artystycznego dla kobiet. Szkoła, której głównym profilem kształcenia była tzw. sztuka stosowana dla przemysłu, wzbogaciła główny kurs o niezbędne elementy tzw. sztuki czystej, podstawy teorii kompozycji i historii sztuki, co różniło ją od kobiecych szkół i kursów o charakterze raczej odtwórczego „rzemiosła artystycznego, a nawet różnych robótek ręcznych, niż sztuki”.⁷⁹ Z kolei akcentowanie przez Chalus znajomości poszczególnych materiałów, technik i dyscyplin rzemieślniczych oraz zasad stylizacji i zdobnictwa opierało się – jak wolno przypuszczać – na nauczaniu teoretycznym i ćwiczeniach rysunkowych. Brak wzmianek o uzupełnianiu zajęć praktycznymi ćwiczeniami w warsztatach rzemieślniczych sugeruje, że w przypadku tej szkoły model kontaktów z przemysłem mógł ograniczać się do dostarczania gotowych wzorów. Szkoła Dekoracyjno–Artystyczna – obok kursów np. Leokadii Mirosławskiej i Marii Zaremy w Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej⁸⁰ – stanowiłaby wówczas ogniwo pośrednie między tradycyjnie adresowaną do kobiet edukacją paraartystyczną, a nowoczesnym, wywodzącym się z myśli Muthesiusa nurtem wymagającym od projektanta bardziej praktycznego doświadczenia warsztatowego, podjętym na naszym gruncie przez m.in. Warsztaty Krakowskie i Wojciecha Jastrzębowskiego.

Z upływem lat ranga szkoły Chalus i Dunin nieuchronnie malała wraz z rozwojem Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, w której, *notabene*, wiele uczennic francusko–polskiego tandemu z powodzeniem kontynuowało naukę. Kurs w szkole na Żurawiej stanowił początek drogi twórczej uznanych artystek, jak np. autorki kilimów i współtwórczyni Spółdzielni „Ład” Zofii Czasznickiej,⁸¹ ceramiczki Wandy Rudzińskiej–Wypychowej,⁸² malarki Jadwigi Tereszczenko,⁸³ graficzki Marii Dziewulskiej czy ilustratorki i nauczycielki rysunków Wandy Romeyko–Hurko.⁸⁴ Ich twórczość sięgała daleko w głąb dwudziestego wieku, kiedy to stopniowo ulegał zatarciu dawny, hierarchiczny dystans między sztuką „stosowaną” a sztuką „czystą”.

Przypisy

¹ Rękopis jest tematem pracy doktorskiej pisanej przez autora pod kierunkiem dra hab. Grzegorza P. Bąbiaka, prof. UW, pt. „Dziennik z okupowanej Warszawy 1939–1944» Wandy Romeyko–Hurko. Opracowanie edytorskie ilustrowanego rękopisu artystycznego,” Uniwersytet Warszawski, Instytut Polonistyki Stosowanej, Zakład Edytorstwa i Stylistyki.

² *Mistrzowie pastelu. Od Marteau do Witkacego. Kolekcja Muzeum Narodowego w Warszawie*, Muzeum Narodowe w Warszawie, 29 października 2015–31 stycznia 2016, kuratorki: Anna Grochala i Joanna Sikorska.

³ Antonina Dunin–Sulgostowska, *Siedzący chłop*, pastel, papier, 45,8 x 35, 8, MNW, nr inw. 182323, w Anna Grochala, red. *Mistrzowie pastelu. Od Marteau do Witkacego. Kolekcja Muzeum Narodowego w Warszawie* (Warszawa: MNW, 2015), 159. Kat. I 32. Kat. wyst. Por. Cyfrowe Muzeum Narodowe, dostępny 9.04.2016, <http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=30591>.

⁴ Aleksander Wojciechowski, red., *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914* (Wrocław: ZNiO, 1967), 89.; Hanna Garlińska–Zembrzuska, „Salon Artystyczny Feliksa Richlinga,” w *Ibidem*, 220.; Ewa Bobrowska–Jakubowska, *Artyści polscy we Francji w latach 1890–1918. Wspólnoty i indywidualności* (Warszawa: DiG, 2004), 68, 75, 86–88.; Eadem, „Emancypantki? Artystki polskie w Paryżu na przełomie XIX i XX wieku,” *Archiwum Emigracji: Studia – Szkice – Dokumenty*, Z. 1–2 (16–17) (2012): 15.

⁵ „Chalus, Cécile, Mlle,” w Emmanuel Bénédit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres (...)*, T. 1 (Paris: R. Roger at F. Chernovitz, 1911), 914.; „Dunin–Sulgostowska, Antonina,” w *Słownik artystów polskich* [dalej SAP], T. 2 (Warszawa: IS PAN, 1975), 125.; „Dunin–Sulgostowska, Antonina,” w *SAP. Uzupełnienia i sprostowania do t. II* (Warszawa: IS PAN, 1979), 6.; „Chalus, Cecylia,” w *SAP. Uzupełnienia i sprostowania do t. I* (Warszawa: IS PAN, 1979), 24.; „Chalus, Cecylia,” w *SAP. Uzupełnienia i sprostowania do t. I–VI* (Warszawa: IS PAN, 2003), 193.; Christine Rohrschneider, „Chalus, Cécile,” w *Allgemeines Künstler–Lexikon: Die Bildenden Künstler Aller Zeiten Und Völker*, T. 18 (München: Saur, 1998), 109.; Anna Wierzbicka, „Dunin–Sulgostowska, Antonina,” w *Allgemeines Künstler–Lexikon: Die Bildenden Künstler Aller Zeiten Und Völker*, T. 30 (München: Saur, 2001), 558–559.

⁶ nn, „Szkoła dekoracyjno–artystyczna,” *Głos Warszawski* nr 255, 16 września 1909, 3.; Lubicz [prawdopodobnie pseudonim], „Z wystawy,” *Gazeta Częstochowska* nr 7, 11 sierpnia 1909, 2.; Jadwiga Waydel–Dmochowska, *Dawna Warszawa: wspomnienia* (Warszawa: PIW, 1958), 292.; Zygmunt Kamiński, *Dzieje życia w pogoni za sztuką* (Warszawa: PAX, 1975), 668.; Jadwiga Jaworska, *Nie wszystkim umrę* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1975), 102.; nn, „Rozmaitości,” *Poradnik Językowy* nr 9–10 (1906): 151.; Z.D., „W obronie języka ojczystego,” *Gazeta Polska* nr 242, 5 września 1906, 1–2.

⁷ Kamiński, *Dzieje życia pogoni za sztuką*, 178.

⁸ „Chalus, Cecylia,” w *SAP. Uzupelnienia i sprostowania do t. II*, 24.; „Dunin–Sulgostowska, Antonina,” w *Ibidem*, 125.; Wierzbicka, „Dunin Sulgostowska, Antonina,” 559.

⁹ *Kurier Warszawski* nr 263, 24 września 1926, 1.

¹⁰ *Revue d'auvergne*, T. VIII (1891): 226–227. Por. <http://www.francegenweb.org/notaires/liste.php> (Fiches No 6962 i 6958).

¹¹ Według Saur *Allgemeines Künstler–Lexikon*, T. 18, na str. 109 błędnie jest mowa o innym artyście rzeźbiarzu Edmondzie Grassecie, który zmarł w 1880, gdy Chalus była jeszcze dzieckiem.

¹² *Explication des ouvrages (...) exposés au Palais des Champs–Elysées* (Paris: Société des Artistes Français, 1893), 175.

¹³ *La France Illustrée* nr 789, 11 stycznia 1890, 1.

¹⁴ Olej, płótno, 116.3x73 cm, kolekcja prywatna. Obraz wystawiony na aukcji 9 kwietnia 2004 w Paryżu przez dom aukcyjny Aguttes (poz. 19), zob. <http://www.artprice.com>. Inne prace Chalus są wzmiankowane w: *Revue agricole, industrielle et littéraire du Nord*, T. XLI, nr 11–12 (1890): 186, poz. 343bis.; *Gil Blas* nr 4188, 7 maja 1891, 1.; *Le Radical* nr 94, 4 kwietnia 1894, 3.; *La Nouvelle Revue*, T. 88 (maj–czerwiec 1894): 442.

¹⁵ *La Nouvelle Revue*, T. 88.

¹⁶ Bénédiz, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres*.

¹⁷ Camille (pseudonim), być może tożsamsa z używającą takiego pseudonimu Josephine Camille Dubois (née O'Meara) 1828–1907, francuską kompozytorką pochodzenia irlandzkiego, ostatnią uczennicą Chopina, zob.: <http://www.melodiefrancaise.com/fiche.php?id=17926>, *Ne m'aimez pas! Poésie de Mme d'Arbonville* (Paris: L. Laloue et C.ie, 1889); Eadem, *Noël. Poésie de Th. Gautier* (Paris: L. Laloue & C.ie, 1889); Eadem, *Pourquoi dire non si tu pensais oui. Poésie d'Armand Silvestre* (Paris, L. Laloue et C.ie, 1889); Eadem, *Myrto. Poésie d'Armand Silvestre* (...) (Paris: Laloue et C.ie, 1889).

¹⁸ Pozostałe tytuły to: Constant de Tours, *Vingt jours en Belgique: 200 dessins d'après nature: guide–album du touriste* (Paris: May & Motteroz, 1895). Autorstwo niektórych ilustracji.; Louis Vernet, *Les Jolis minets* (Paris: Librairies–imprimeries réunies, 1895); Henriette de Witt, *Gerbe d'histoires* (Paris: L. H. May, 1899); Léon Barracand, *La peau d'ours* (Paris: H. E. Martin éditeur librairie d'éducation de la Jeunesse, 1901); Mercié, *Le Tueur du roi*, (Paris: Société Française d'Éditions d'Art, 1904); Léo Claretie, *Lettres de Mme de Sévigné* (Paris: F. Juven, 1907).

¹⁹ Z.S. [Sokołowska, Zofia.], „Wystawa prac uczennic szkoły artystyczno–dekoracyjnej pań: Chalus i Duninówny,” *Bluszcz* nr 42 (1905): 491.

²⁰ *Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim* [dalej: *Sprawozdanie Komitetu TZSP*] za rok 1909 (Warszawa: TZSP, 1910), 12.; *Sprawozdanie Komitetu TZSP za rok 1910* (Warszawa: TZSP, 1911), 5.; *Sprawozdanie Komitetu TZSP za rok 1911* (Warszawa: TZSP, 1912), 6.; *Sprawozdanie Komitetu TZSP za rok 1912* (Warszawa: TZSP, 1913), 6.; *Sprawozdanie Komitetu TZSP za rok 1913* (Warszawa: TZSP, 1914), 6.; *SAP. Uzupelnienia i sprostowania do t. II*, 24.; *Sprawozdanie Komitetu TZSP w Warszawie za rok 1938* (Warszawa: TZSP, 1939), 49. [jako Challus Cecylia].

²¹ C. Chalus, *Portret kobiety w stroju japońskim*, pastel, płótno, 92x59 cm, Pracownia Zbiorów Muzealnych KUL, nr inw. 885. Poz. 14. [jako Cecil Chalus]. Por. Jan Wiktor Sienkiewicz, „Zbiory im. Olgi i Tadeusza Litwińskich w Muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” (praca magisterska, KUL w Lublinie, 1991), 50. Tę samą proveniencję ma *Portret kobiety w japońską parasolką* Olgi Boznańskiej, obecnie w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, co tym bardziej narzuca pytanie o miejsce i czas powstania tego wybitnego rysunku.

²² *SAP. Uzupelnienia i sprostowania do t. II*, 6.; Por. *Monitor Sądowy i Gospodarczy* nr 132/2002 (1464), 10 lipca 2002, poz. 7482, Sąd Rejonowy dla Warszawy Pragi, Wydział II Cywilny, sygnatura akt: II Ns 1013/02, dostępny 9.04.2016, http://www.imsig.pl/pozycja/2002/132/7482/Wnioskodawca_Urz%C4%85d_Gminy_Warszawa_Wawer.Antonin%C4%99%20latwo%20pomyli%C4%85c%20dzia%C5%82aj%C4%85c%C4%85c%20w%20Warszawie%20r%C3%B3wnie%C5%9C%20z%20powiatu%20kamienieckiego%20Mari%C4%85%20Dunin%20Sulgostowsk%C4%85%20propagatork%C4%85%20i%20nauczycielk%C4%85%20szwedzkiego%20s%C5%82%C4%99%20j%C4%85%20ojca%20mo%C5%9C%20wskazywa%C4%85c%20%C5%9B%20by%C4%85%20siostrami.

²³ *Światło* nr 9 (1898/1899), 432.

²⁴ M.in. wraz z Wacławem Gasztowttem, Stanisławem Krzywoszkowskim, Ludwikiem Dygatem, Władysławem Strzemboszem, Wojciechem Brzegą i Stanisławem Pstrokońskim. Zob. *Nowa Reforma* nr 60, 13 marca 1901, 3.

²⁵ Bobrowska–Jakubowska, *Artyści polscy we Francji w latach 1890–1918*, 86.

²⁶ *Sprawozdanie Komitetu TZSP za rok 1903* (Warszawa: TZSP, 1904), 77.

²⁷ *Wiek Ilustrowany* nr 66 (1905): 6.; *Tygodnik Ilustrowany* nr 37, 16 września 1905, 678, 685.

²⁸ A. Dunin–Sulgostowska, *Siewca*, 1907, olej, płótno, 75x106 cm, Wilno, Lietuvos dailės muziejus, nr inw. LDM T 4449. Por. M. Rubinstein, Salon przyjęć w mieszkaniu Elizy Orzeszkowej w Grodnie, z kolekcją darów jubileuszowych złożonych z okazji 40–lecia pracy twórczej pisarki, 1906–1910, fotografia, MNW, nr inw. DI 34985.

²⁹ *Nowa Gazeta* nr 90, 25 lutego 1914, 2.

³⁰ Maria Weryho, *Nacia na pensji* (Warszawa: Gebethner i Wolff, Kraków: G. Gebethner, 1899); Helena Sikorska, *Baśń o szczęściu* (Warszawa: brak nazwy wydawcy, 1907); Henryk Nusbaum, *Na nutę Ekklesiastes* (Kraków: L. Anczyk i sp., 1909); Maria Markowska, *O królu węzów i o Jaśku. Baśń tatrzańska* (Warszawa: Księgarnia Polska, 1909); Lucyna Kotarbińska, red., *Nasz dom: poradnik praktyczny, gospodarzo społeczny dla kobiety polskiej* (Warszawa: Świat, 1912); Rozalia Brzezińska–Mokrzycka, *Mały elementarz dla dzieci i samouków według najnowszych metod* (Warszawa: Księgarnia Polska, 1914); Ouida, *Nello i Patrasz*, red. Maria Strebeyko (Warszawa: Księgarnia Ludowa J. Sikorska, 1918).

³¹ *Czytelnia dla Wszystkich* nr 30 (1905): 4.; Magdalena Płażewska, „Warszawski Salon Aleksandra Krywulca (1880–1906),” *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie X* (1966): 359, 372.

³² *Nowa Gazeta* nr 16, 12 maja 1907, 2.

³³ nn, „Wystawa Krajobraz polski,” *Ziemia*, dodatek do nru 9 (1912): 5.; Wanda Skowron, „Krajobraz Polski w centrum zainteresowania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – wystawy fotograficzne,” *Ziemia* (1999): 220.

³⁴ Listy Wandy Romeyko–Hurko do brata Jana z 12 oraz 18–20 sierpnia 1920. Archiwum rodzinne.

³⁵ Marian Sołtysiak, *Muzeum Mazowieckie w Płocku: historia i funkcje społeczne* (Płock: Biuro Dokumentacji Zabytków Województwa Płockiego, 1989), 42–43, 44, 184, 185, 240.; Agnieszka Ciesielska, Iwona Markiewicz, „Gdzie obraz?” *Gazeta Wyborcza* [dodatek lokalny Płock] nr 301 (2002): 1. Autor składa serdeczne podziękowanie za współpracę Pani Krystynie Staszewskiej z Towarzystwa Naukowego w Płocku.

³⁶ Agnieszka J. Cieślukowa, „Kombatanci w II RP – Związek Legionistek Polskich,” *Kombatant: Biuletyn Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych* nr 5 (147) (2003): 16.

³⁷ Dunin–Sulgostowska zmarła 31 sierpnia 1940. Z dziennika Wandy Romeyko–Hurko, która rok później odwiedziła dom dawnych nauczycielek wiadomo, że Chalus jeszcze wówczas żyła, obłożnie chora i trwale pogrążona w nieświadomości, pozostawała pod opieką m.in. malarza Edwarda Butrymowicza. Zob. Romeyko–Hurko, zapis z 31 sierpnia 1941. Daty śmierci Chalus oraz miejsca pochówku obu artystek nie udało się jak dotąd ustalić.

- ³⁸ *Rocznik Warszawski na rok 1905*, 31.; *Kurier Warszawski* nr 251, 11 września 1906, 9.; *Kalendarz Informacyjno-encyklopedyczny na rok 1918*, 354.; *Kalendarz Informacyjno-encyklopedyczny na rok przestępny 1920*, 256.
- ³⁹ Według ostrożnych szacunków Ireny Huml, na przełomie XIX i XX w. w Warszawie funkcjonowało ponad szesnaście szkół i zakładów artystycznych dla kobiet. Zob. Irena Huml, „Warszawskie szkolnictwo artystyczne dla kobiet na przełomie XIX i XX wieku,” *Roczniki Humanistyczne*, T. 47, Nr 4, z. specjalny (1999, wyd. 2001): 301.
- ⁴⁰ b., „Przemysł dekoracyjny,” *Prawda* nr 22 (1904): 260.
- ⁴¹ Zofia Sokołowska, „Wykłady o sztuce stosowanej,” *Tygodnik Mód i Powieści* nr 2 (1910): 4.
- ⁴² Ibidem.
- ⁴³ sk. st., [Zofia Skorobohata-Stankiewicz], „Wystawa szkoły dekoracyjnej pp. Dunin i Chalus,” *Bluszcz* nr 40 (1909): 444.
- ⁴⁴ *Ludźność* nr 28, 3 października 1906, 10.; Agnieszka Szewczyk, „Zamach w Zachęcie,” w *Sztuka wszędzie: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1944*, red. Jola Gola, Maryla Sitkowska i Agnieszka Szewczyk (Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, 2012), 130.
- ⁴⁵ *Gazeta Polska* nr 272, 2 października 1904, 2. Nieco wcześniej system nagród pieniężnych ustanowiono w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych. Zob. „Protokół posiedzenia zarządu SSP z 30 kwietnia 1904,” w *Warszawska Szkoła Sztuk Pięknych. 1902–1920: dokumenty i materiały*, red. Janina Tarkowska (Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, 1995), 21.
- ⁴⁶ L.K. [Lucyna Kotarbińska], „Szkoła dekoracyjno-artystyczna dla kobiet i mężczyzn p. Chalus,” *Nasz Dom (Tygodnik Mód i Powieści)* nr 2 (1915): 6–7.
- ⁴⁷ Antoni Gawiński, „Nowości artystyczne,” *Nowa Gazeta* nr 439, 26 września 1909, 3.; Franciszek Siedlecki, „Wystawa szkoły dekoracyjno-artystycznej Dunin–Chalus w Tow. Z. Szt. P. w Warszawie,” *Świat* nr 44, 30 października 1909, 13.
- ⁴⁸ Tadeusz Jaroszyński, „Ze sztuki,” *Kurier Warszawski* nr 150, 1 czerwca 1904, 1–2.
- ⁴⁹ *Przegląd Tygodniowy* nr 21 (1904): 251–252.
- ⁵⁰ Z.S. [Zofia Sokołowska], „Wystawa prac uczennic szkoły artystyczno-dekoracyjnej pań Chalus i Duninówny.”
- ⁵¹ Zdzisław Piasecki, „Kronika Lubelska,” *Kalendarz Lubelski na Rok Zwyczajny 1906*, Z. 38, 10.
- ⁵² Wilhelm Mitarski, „Wystawa prac malarskich kobiet,” *Świat* nr 27 (1907): 4–5.
- ⁵³ Ibidem.
- ⁵⁴ Ibidem.
- ⁵⁵ H.P. [Henryk Piątkowski], „Kronika malarska. Wystawa kobiet w Zachęcie,” *Tygodnik Ilustrowany* nr 27 (1907): 557.
- ⁵⁶ nn, „Nasze ryciny: A. Duninówna, Siewca,” *Tygodnik Ilustrowany* nr 28 (1907): 579.
- ⁵⁷ Por. *Spis wystawców, Grupa XVIII–XX. A. Szkolnictwo*, dostępny 9.04.2016, [http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spisnagrodzonych&gr=VI](http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-wystawcow&gr=17_20a.;Lubicz, „Z wystawy,” 2.; Dariusz Złotkowski, Wystawa Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie 1909 roku w świetle prasy polskiej (Częstochowa: Muzeum Częstochowskie, 2009), 186, 244.</p>
<p>⁵⁸ sk. st., [Zofia Skorobohata-Stankiewicz], „Wystawa szkoły dekoracyjnej pp. Dunin i Chalus,” <i>Bluszcz</i> nr 40 (1909): 444. Autorka mylnie podaje, że zakład N. Bober uzyskał w Częstochowie złoty medal. Taką nagrodę zdobył na Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w Lublinie w 1901. Por. <i>Spis nagrodzonych, Grupa VI, Przemysł drzewny 23 i 24 sierpnia 1909</i>, dostępny 9.04.2016, <a href=). Por. *Tygodnik Ilustrowany* nr 33 (1910): 676.
- ⁵⁹ Franciszek Siedlecki, „Wystawa szkoły artystyczno-dekoracyjnej Dunin–Chalus w Tow. Z. Szt. P. w Warszawie,” *Świat* nr 44 (1909): 13.
- ⁶⁰ sk. st., „Wystawa szkoły dekoracyjnej pp. Dunin i Chalus,” 444.
- ⁶¹ Ibidem.
- ⁶² Antoni Gawiński, „Wystawy przedwiosenne,” *Nowa Gazeta* nr 139, 25 marca 1910, 2.
- ⁶³ Antonina Dunin–Sulgoszowska, *Siedzący chłop*, pastel, papier, 45,8 x 35, 8, MNW, nr inw. 182323. Zob. *Mistrzowie pastelu...*, 159, kat. I 32.; Cyfrowe Muzeum Narodowe, dostępny 9.04.2016, <http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=30591>.
- ⁶⁴ *Kurier Warszawski* nr 70, 11 marca 1910, 4.; *Katalog dzieł nakładowych i komisowych księgarni Gebethnera i Wolffa*, Warszawa [et al.], wrzesień 1913, 206.; *Tygodnik Ilustrowany* nr 47 (1912): 994.
- ⁶⁵ *Conversations about painting with Rudolf Steiner. Recollections of five pioneers of the new art impulse: Maria Strakosch–Giesler (...)* [et al.], tłum. i red. Peter Stebbing (Great Barrington, MA: Steinerbooks, 2008), 52; dostępny 9.04.2016, https://steiner.presswarehouse.com/excerpts/conversations_about_painting_sample.pdf.
- ⁶⁶ Rainer Stamm, „Zwei Künstlerinnen in Paris. Paula Modersohn–Becker und Jeanne Marie Bruinier an der Académie Colarossi,” w Renate Berger i Anja Herrmann, red., *Paris, Paris! Paula Modersohn–Becker und die Künstlerinnen um 1900* (Stuttgart: Kohlhammer, 2009), 91–106.
- ⁶⁷ Ibidem.
- ⁶⁸ Eliza Orzeszkowa, *Przygoda Jasia*, il. Antonina Dunin, I.M. Bruinier (Warszawa: Wanda Nusbaumówna, 1912).
- ⁶⁹ Córki prof. Henryka Nusbauma, Halina Nusbaumówna oraz jej siostry Jadwiga i Wanda są bohaterkami książki Grażyny Kubicy. Por. Grażyna Kubica, *Siostry Malinowskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006), passim. Halina zajmowała się artystycznym introligatorstwem. Kubica próbowała ustalić, czy i gdzie Halina zdobyła kierunkowe wykształcenie. Zob. Ibidem, 64–65, 101, 295–296. Wskazówkę przynosi zapis w dzienniku W. Romeyko–Hurko z 28 stycznia 1940 (rękopis w zbiorach prywatnych) relacjonujący próbę skontaktowania się z koleżanką Haliną i wizytę u jej brata Czesława w celu ustalenia, czy żyje Antonina Dunin. W kolekcji prof. Henryka Nusbauma, a następnie jego najmłodszego syna Czesława, znajdowały się portrety rodzinne pędzla Sulgoszowskiej (jeden wystawiony w Zachęcie w 1925 r. jako *Portret p. H. N.*). Przypuszczalnie dwa olejne portrety: *Pani N. w kapeluszu z piórami* i *Pani N. w niebieskim kapeluszu* z kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie (nr inw. ZKW/850 i ZKW/851) można powiązać z córkami (lub jedną z córek) H. Nusbauma. Por. Edward Chwalewik, *Zbiory Polskie*, T. 2 (Warszawa–Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo Wydawnicze, 1927), 409.; Krystyna Sroczyńska, „Straty wojenne w dziedzinie nowoczesnego malarstwa i rzeźby polskiej,” *Opuscula Musealia*, z. 7 (1994): 17.; Kubica, *Siostry Malinowskiego*, 15–16.
- ⁷⁰ Omówienie tej zagranicznej ekspozycji, jako wykraczającej poza ramy niniejszego wydawnictwa, zostało ograniczone przez autora do niezbędnego minimum.
- ⁷¹ Sław., „Wystawa prac kobiety polskiej w Pradze,” *Tygodnik Ilustrowany* nr 28, 13 lipca 1912, 590. Zob. Joanna M. Sosnowska, *Poza kanonem* (Warszawa: IS PAN, 2003), 221–223.
- ⁷² „Wystawa pracy kobiety polskiej w Pradze,” *Nowa Gazeta* nr 161 (1912): 3.
- ⁷³ Lucyna Kotarbińska, „Praca kobiet polskich na wystawie w Pradze czeskiej, cz. II,” *Tygodnik Mód i Powieści (Nasz Dom)* nr 30 (1912): 2.
- ⁷⁴ Hanna Garlińska–Zembrzuska, „Salon Artystyczny Feliksa Richlinga,” 220.

⁷⁵ *Kurier Warszawski* nr 331, 30 listopada 1913, 9.; Por. *Kurier Warszawski* nr 324, 23 listopada 1913, 8.; *Słowo* nr 319, 25 listopada 1913, 4.

⁷⁶ *Kurier Warszawski* nr 286, 16 października 1915, 1.

⁷⁷ *Tygodnik Mód i Powieści* nr 14 (1911): 12.

⁷⁸ *Projekt dekoracji być może obruzu z ornamentalnym motywem roślinnym Wandy Załulińskiej*, ołówki, akwarela, gwasz, 55,2x44,1 cm, sygn. R.21268/III, Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona, dostępny 9.04.2016, <https://polona.pl/item/41043583>.

⁷⁹ Sosnowska, *Poza kanonem*, 221.

⁸⁰ Huml, „Warszawskie szkolnictwo artystyczne dla kobiet,” 301, 302–306.

⁸¹ „Quinkenstein, Małgorzata,” „Czasznicka, Zofia,” w *Słownik biograficzny historii Polski*, T. 1, red. Janina Chodera i Feliks Kiryk (Wrocław: ZNiO, 2005), 265.

⁸² „Wanda Rudzińska-Wypychowa,” w *Ceramika i szkło polskie XX wieku: katalog zbiorów*, red. Mariusz Hermansdorfer (Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu, 2004), 151.

⁸³ Jaworska, *Nie wszystkie umrę*.

⁸⁴ Romana Zdziarska-Rewska, „Romeyko–Hurko, Wanda (1890–1978),” w *Polski słownik biograficzny*, T. XXXI (Kraków: PAU–PAN, 1988), 667–669.

Bibliografia

b., „Przemysł dekoracyjny”, *Prawda* nr 22 (1904): 260.

Bobrowska–Jakubowska, Ewa. „Emancypantki? Artystki polskie w Paryżu na przełomie XIX i XX wieku.” *Archiwum Emigracji: Studia – Szkice – Dokumenty*, Z. 1–2 (16–17) (2012): 11–27.

Bobrowska–Jakubowska, Ewa. *Artyści polscy we Francji w latach 1890–1918. Wspólnoty i indywidualności*. Warszawa: DiG, 2004.

Brzezińska–Mokrzycka, Rozalia. *Mały elementarz dla dzieci i samouków według najnowszych metod*. Warszawa: Księgarnia Polska, 1914.

„Chalus, Cecylia.” w *Słownik artystów polskich. Uzupełnienia i sprostowania do t. I*, 24. Warszawa: IS PAN, 1979.

„Chalus, Cecylia.” w *Słownik artystów polskich. Uzupełnienia i sprostowania do t. I–VI*, 193. Warszawa: IS PAN, 2003.

„Chalus, Cécile, Mlle.” w Emmanuel Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres (...)*, T. 1, 914. Paris: R. Roger et F. Chernoviz, 1911.

Chalus, Cécile, „Orphelins!» *La France Illustrée* nr 789, 11 stycznia 1890, 1.

Chwalewik, Edward. *Zbiory Polskie*, T. 2. Warszawa, Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo Wydawnicze, 1927.

Ciesielska, Agnieszka i Iwona Markiewicz. „Gdzie obraz?” *Gazeta Wyborcza*, [dodatek lokalny Płock] nr 301 (2002): 1.

Cieślakowa, Agnieszka J. „Kombatanci w II RP – Związek Legionistów Polskich.” *Kombatant: Biuletyn Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych* nr 5 (147) (2003): 15–17.

Conversations about painting with Rudolf Steiner. Recollections of five pioneers of the new art impulse: Maria Strakosch–Giesler (...) [et al.], tłum. i red. Peter Stebbing. Great Barrington, MA: Steinerbooks, 2008. Dostępny 9.04.2016, https://steiner.presswarehouse.com/excerpts/conversations_about_painting_sample.pdf.

„Czasznicka, Zofia.” w *Słownik biograficzny historii Polski*, T. 1, red. Janina Chodera i Feliks Kiryk, 265. Wrocław: ZNiO, 2005.

Czytelnia dla Wszystkich nr 30 (1905): 4.

Dunin, Antonina. „Potok, akwatinta wg obrazu Zofii Stankiewiczówny.” *Tygodnik Ilustrowany* nr 37, 16 września 1905, 678, 685.

„Dunin–Sulgosłowska, Antonina.” w *Słownik artystów polskich*, T. II, 125. Warszawa: IS PAN, 1975.

„Dunin–Sulgosłowska, Antonina.” w *Słownik artystów polskich. Uzupełnienia i sprostowania do t. II*, 6. Warszawa: IS PAN, 1979.

Garlińska–Zembrzuska, Hanna. „Salon Artystyczny Feliksa Richlinga.” w Aleksander Wojciechowski, red., *Polskie życie artystyczne w latach 1890–1914*, 220. Wrocław: ZNiO, 1967.

Gawiński, Antoni. „Nowości artystyczne.” *Nowa Gazeta* nr 439, 26 września 1909, 3.

Gawiński, Antoni. „Wystawy przedwiosenne.” *Nowa Gazeta* nr 139, 25 marca 1910, 2.

Grochala, Anna, red. *Mistrzowie pastel. Od Marteau do Witkacego. Kolekcja Muzeum Narodowego w Warszawie*. Warszawa: MNW, 2015. Kat. wyst.

H.P. [Henryk Piątkowski]. „Kronika malarska. Wystawa kobiet w Zachęcie.” *Tygodnik Ilustrowany* nr 27 (1907): 557.

Huml, Irena. „Warszawskie szkolnictwo artystyczne dla kobiet na przełomie XIX i XX wieku.” *Roczniki Humanistyczne*, T. 47, Nr 4, z. specjalny (1999, wyd. 2001): 297–312.

Jaroszyński, Tadeusz. „Ze sztuki.” *Kurier Warszawski* nr 150, 1 czerwca 1904, 1–2.

Jaworska, Jadwiga. *Nie wszystkie umrę*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1975.

Kamiński, Zygmunt. *Dzieje życia w pogoni za sztuką*. Warszawa: PAX, 1975.

Kotarbińska, Lucyna. „Praca kobiet polskich na wystawie w Pradze czeskiej, cz. II.” *Tygodnik Mód i Powieści (Nasz Dom)* nr 30 (1912): 2–3.

Kotarbińska, Lucyna, red. *Nasz dom: poradnik praktyczny, gospodarczo społeczny dla kobiety polskiej*. Warszawa: Świat, 1912.

Kubica, Grażyna. *Siostry Malinowskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.

L.R. „Guides–Albums du Touriste par Constant de Tours.” *L'Art pour tous: encyclopédie de l'art industriel et décoratif* nr 844–845, sierpień 1895, 1–2.

L.K. [Lucyna Kotarbińska], „Szkoła dekoracyjno–artystyczna dla kobiet i mężczyzn p. Chalus.” *Nasz Dom (Tygodnik Mód i Powieści)* nr 2 (1915): 6–7.

Kurier Warszawski nr 263, 24 września 1926, 1.

Lubicz. „Z wystawy.” *Gazeta Częstochowska* nr 7, 11 sierpnia 1909, 2.

- Marc, Gabriel. „L’Auvergne au Salons de 1891.” *Revue d’Auvergne*, T. VIII (1891): 217–236. [Http://www.francegenweb.org/notaires/liste.php](http://www.francegenweb.org/notaires/liste.php) (Fiches No 6962 i 6958).
- Markowska, Maria. *O królu węzów i o Jaśku. Baśń tatrzańska*. Warszawa: Księgarnia Polska, 1909.
- Mitarski, Wilhelm. „Wystawa prac malarskich kobiet.” *Świat* nr 27 (1907): 4–5.
- nn. „E Nouvelles et Echos. Ajour’hui.” *Gil Blas* nr 4188, 7 maja 1891, 1.
- nn. „Echa warszawskie [cz.] XXI.” *Przegląd Tygodniowy* nr 21 (1904): 251–252.
- nn. „Echos & Nouvelles.” *Le Radical* nr 94, 4 kwietnia 1894, 3.
- nn. *Explication des ouvrages (...) exposés au Palais des Champs-Élysées*, 175. Paris: Société des Artistes Français, 1893.
- nn. „Kronika. Z Paryża.” *Nowa Reforma* nr 60, 13 marca 1901, 2–3.
- nn. „Mieszaniny literacko-artystyczne.” *Tygodnik Ilustrowany* nr 47 (1912): 994.
- nn. „Nasze ryciny: A. Duninówna, Siewca.” *Tygodnik Ilustrowany* nr 28 (1907): 579.
- nn. „Piśmiennictwo i sztuka.” *Słowo* nr 319, 25 listopada 1913, 4.
- nn. „Polskie stowarzyszenie równouprawnienia kobiet.” *Nowa Gazeta* nr 16, 12 maja 1907, 2.
- nn. „Rozmaitości.” *Poradnik Językowy* nr 9–10 (1906): 151.
- nn. „Szkoła dekoracyjno-artystyczna.” *Głos Warszawski* nr 255, 16 września 1909, 3.
- nn. „Teatr i sztuka.” *Gazeta Polska* nr 272, 2 października 1904, 2.
- nn. „Teatr, literatura, sztuka.” *Wiek Ilustrowany* nr 66 (1905): 5–6.
- nn. „Wystawa pracy kobiety polskiej w Pradze.” *Nowa Gazeta* nr 161, 6 kwietnia 1912, 3–4.
- nn. „Wystawa Krajobraz polski.” *Ziemia*, dodatek do nr 9 (1912): 5.
- nn. „Ze sztuki.” *Nowa Gazeta* nr 90, 25 lutego 1914, 2.
- nn. „Ze sztuki.” *Kurier Warszawski* nr 70, 11 marca 1910, 4.
- nn. „Ze sztuki.” *Kurier Warszawski* nr 331, 30 listopada 1913, 9.
- nn. „Ze sztuki.” *Kurier Warszawski* nr 324, 23 listopada 1913, 8.
- Nusbaum, Henryk. *Na nutę Ekklesiastes*. Kraków: L. Anczyc i sp., 1909.
- [Ogłoszenie o wystawie prac uczennic]. *Kurier Warszawski* nr 286, 16 października 1915, 1.
- Ouida. *Nello i Patrasz*, oprac. Maria Strebeyko. Warszawa: Księgarnia Ludowa J. Sikorska, 1918.
- Piasecki, Zdzisław. „Kronika Lubelska.” *Kalendarz Lubelski na Rok Zwyczajny 1906*, Z. 38, 10.
- Plaźewska, Magdalena. „Warszawski Salon Aleksandra Krywulta (1880–1906).” *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, X (1966): 297–422.
- Présilly, Berthe de. „Carnet Mondain.” *La Nouvelle Revue*, T. 88 (maj–czerwiec 1894): 442.
- „Protokół posiedzenia zarządu SSP z 30 kwietnia 1904.” W *Warszawska Szkoła Sztuk Pięknych: 1902–1920: dokumenty i materiały*, red. Janina Tarkowska, 21. Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, 1995.
- „Quinkenstein, Małgorzata.” W *Słownik biograficzny historii Polski*, T. 1, red. Janina Chodera i Feliks Kiryk, 265. Wrocław: ZNIO, 2005.
- [red.] *Kalendarz Informacyjno-encyklopedyczny na rok 1918*, 354.
- [red.] *Kalendarz Informacyjno-encyklopedyczny na rok przestępny 1920*, 256.
- [red.] „Prywatne kursy i szkoły specjalne.” *Rocznik Warszawski na rok 1905*, 31.
- [Reklama] „Szkoła dekoracyjno-artystyczna Chalusi Dunin.” *Kurier Warszawski* nr 251, 11 września 1906, 9.
- [Reklama] „Szkoła dekoracyjno-artystyczna Chalusi Dunin.” *Ludzkość* nr 28, 3 października 1906, 10.
- [Reklama] „Zakład artystycznej inkrustacji i mozaiki Natalii Bober.” *Tygodnik Ilustrowany* nr 33 (1910): 676.
- Richez, A[lfred]. „Exposition des Beaux-Arts.” *Revue agricole, industrielle et littéraire du Nord*, T. XLI, nr 11–12 (1890), 186, poz. 343bis.
- Rohrschneider, Christine. „Chalus, Cécile.” W *Allgemeines Künstler-Lexikon: Die Bildenden Künstler Aller Zeiten Und Völker*, T. 18, 109. München: Saur, 1998.
- Siedlecki, Franciszek. „Wystawa szkoły artystyczno-dekoracyjnej Dunin-Chalus w Tow. Z. Szt. P. w Warszawie.” *Świat* nr 44, 30 października 1909, 13.
- Sienkiewicz, Jan Wiktor. „Zbiory im. Olgi i Tadeusza Litwińskich w Muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.” Praca magisterska, KUL w Lublinie, 1991.
- Sikorska, Helena. *Baśń o szczęściu*. Warszawa: brak nazwy wydawcy, 1907.
- sk. st. [Zofia Skorobohata–Stankiewicz]. „Wystawa szkoły dekoracyjnej pp. Dunin i Chalusi.” *Bluszcz* nr 40 (1909): 444.
- Skowron, Wanda. „Krajobraz Polski w centrum zainteresowania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – wystawy fotograficzne.” *Ziemia* (1999): 217–230.
- Staw. „Wystawa prac kobiety polskiej w Pradze.” *Tygodnik Ilustrowany* nr 28, 13 lipca 1912, 590.
- Sołtysiak, Marian. *Muzeum Mazowieckie w Płocku: historia i funkcje społeczne*. Płock: Biuro Dokumentacji Zabytków Województwa Płockiego, 1989.
- Sokołowska, Zofia. „Wykłady o sztuce stosowanej.” *Tygodnik Mód i Powieści* nr 2 (1910): 4.
- Sosnowska, Joanna M. *Poza kanonem*. Warszawa: IS PAN, 2003.
- Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim za rok 1903*. Warszawa: TZSP, 1904.
- Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim za rok 1909*. Warszawa: TZSP, 1910.
- Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim za rok 1910*. Warszawa: TZSP, 1911.
- Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim za rok 1911*. Warszawa: TZSP, 1912.
- Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim za rok 1912*. Warszawa: TZSP, 1913.

Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim za rok 1913. Warszawa: TZSP, 1914.

Sprawozdanie Komitetu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie za rok 1938. Warszawa: TZSP, 1939.

Sroczyńska, Krystyna. „Straty wojenne w dziedzinie nowoczesnego malarstwa i rzeźby polskiej.” *Opuscula Musealia* z. 7 (1994): 7–27.

Stamm, Rainer. „Zwei Künstlerinnen in Paris. Paula Modersohn-Becker und Jeanne Marie Bruinier an der Académie Colarossi.” W Renate Berger i Anja Herrmann, red., *Paris, Paris! Paula Modersohn-Becker und die Künstlerinnen um 1900*, 91–106. Stuttgart: Kohlhammer, 2009.

Szewczyk, Agnieszka. „Zamach w Zachęcie.” W *Sztuka wszędzie: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie 1904–1944*, red. Jola Gola, Maryla Sitkowska i Agnieszka Szewczyk, 130. Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, 2012.

„Tygodnik Mód i Powieści. Prospekt na rok 1911.” *Gazeta Lwowska* nr 14, 19 stycznia 1911, 12.

Waydel-Dmochowska, Jadwiga. *Dawna Warszawa: wspomnienia.* Warszawa: PIW, 1958.

„Wanda Rudzińska-Wypychowa.” W *Ceramika i szkło polskie XX wieku: katalog zbiorów*, red. Mariusz Hermansdorfer, 151. Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu, 2004.

Weryho, Maria. *Nacia na pensji.* Warszawa: Gebethner i Wolff, Kraków: G. Gebethner, 1899.

Wierzbicka, Anna. „Dunin Sulgostowska, Antonina.” W *Allgemeines Künstler-Lexikon*, T. 30, 558–559. München: Saur, 2001.

Wojciechowski, Aleksander, red. *Polskie życie artystyczne w latach, 1890–1914.* Wrocław: ZNiO, 1967.

Z.D. „W obronie języka ojczystego.” *Gazeta Polska* nr 242, 5 września 1906, 1–2.

Zdziarska-Rewska, Romana. „Romeyko-Hurko, Wanda (1890–1978).” W *Polski słownik biograficzny*, T. XXXI, red. Emanuel Rostworowski, 667–669. Kraków: PAU-PAN, 1988.

Z.S. [Zofia Sokółowska], „Wystawa prac uczennic szkoły artystyczno-dekoracyjnej pań Chalus i Duninówny.” *Bluszcz* nr 42 (1905): 491.